

Muqimova Aziza G'ani qizi-

JDPU

Tarix fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada A.Temurning davlatni boshqarish va idora qilish, barcha sohada adolat, insof, diyonat va iymon amriga quloq solib, maslahat, mashvarat va kengash asosida ish yuritishi, saltanatning ichki hayotini ochib berish maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Mironshox, Pirmuhammad, Temur tuzuklari, no'yonlar, vazir, devoni oliy, sayyidlar, Suyurg'ol yerlar, Movarounnahr, Samarqand, Shoxrux Mirzo, «Buyuk ipak yo'li» sipohiyalar.

Sohibqiron nomi bilan Temur buyuk saltanatga asos soladi va uni ulug' amir sifatida boshqaradi. Temurning o'zi Farg'onani hisobga olmaganda Movarounnahrni hech kimga bermasdan qolgan hududlarni to'rt qism — mulkka bo'lgan. Tarixchi olim Bo'riboy Ahmedovning yozishicha, Xuroson, Jurjon, Mozandoran, Seiston (markazi Hirot) Shohruhga, G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshohga, Fors, ya'ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayxga, Afg'oniston va Shimoliy Hindiston (markazi G'azna, keyinchalik Balx) Pirmuhammadga suyurg'ol (in'om) qilib berilgan edi. Bu ulus- mulklar nomigagina markaziy hokimiyatga bo'ysunar edi, aslida esa o'ziga xos mustaqil davlat bo'lib olgan. Suyurg'ol qilingan yer-mulklar Oliy hukumatning farmoni bilan avloddan avlodga o'tavergan. Bu hol buyuk saltanatning Amir Temur vafotidan so'ng bo'laklarga bo'linib ketganligining asosiy sababidir³⁴.

Amir Temur davlatining asosini o'n ikki ijtimoiy toifa tashkil etgan. «Temur tuzuklari»da sanab o'tilgan bu toifalar quyidagilardir:

1. Sayyidlar, ulamo, mashoyih fozil kishilar;
2. Ishbilarmon, donishmand odamlar;
3. Xudojo'y, tarkidunyo qilgan kishilar;
- 4.No'yonlar (no'yon — tuman boshlig'i — 10 ming kishilik qo'shin boshlig'i), amirlar, mingboshilar, ya'ni harbiy kishilar;
5. Sipoh va raiyat (raiyat — soliq to'lovchi xalq);
6. Maxsus ishonchli kishilar;
7. Vazirlar, sarkotiblar;
8. Hakimlar (faylasuflar, donishmand, allomalar);
9. Tafsir va hadis olimlari;
10. Ahli hunar va san'atchilar;
11. So'fiylar;
12. Savdogar va sayyohlardir³⁵.

³⁴ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. T. 2010. 379-380-b.

³⁵ Temur tuzuklari. T. 1991. 27-28-b.

Temur davlatining tuzilishi yetarli darajada o'rganilmagan. Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, viloyat va tumanlarda hokimiyat markaziy hukumat yoki ulus hukmdorlari tomonidan tayinlangan mansabdor (dorug'a)lar qo'lida bo'lgan. Markaziy hukumatni asosan uch bosh davlat muassasasi: Devoni oliy (oliy ijroiya organi), Devoni mol (moliya ishlari boshqarmasi) va Devoni tovochi (harbiy ishlar boshqarmasi) idora qilgan. Din va shariat bilan bog'liq bo'lgan masalalar, shuningdek, sud ishlari qozi va shayxulislom qo'ida bo'lgan.

«Tuzuklar»da davlatni yetti nafar vazir idora qilganligi ko'rsatiladi. Bular:

1. Mamlakat va raiyat ishlari bo'yicha vazir (bosh vazir);
2. Vaziri sipoh, ya'ni harbiy ishlar bo'yicha vazir;
3. Egasiz qolgan mol-mulklarni tasarruf etish vaziri;
4. Saltanatning kirim-chiqim ishlarini boshqaruvchi vazir, ya'ni moliya ishlari vaziri;
- 5, 6, 7. Sarhad (chegara) viloyatlarining ishlarini nazorat qilib turuvchi vazirlardir.

«Vazirlar,— deyiladi «Tuzuklar»da,— saltanat ustunlaridir... (ular) mamlakat obodonchiligini, raiyatning tinchligini, sipohlarning birligini, xazina boyligini doimo ko'zda tutadilar. Davlat, saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar. Saltanatga zararli narsalarni qaytarishda mol-u jonini ayamaydilar. Amir Temur vazir to'rtta sifatga ega bo'lishi lozim deb hisoblagan: «Birinchi — asllik, toza nasllilik; ikkinchi — aql-farosatlilik; uchinchi — sipoh-u raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan xushmuomalada bo'lishlik; to'rtinchi — sabr- chidamlilik va tinchliksevarlik»³⁶.

Qaysi vazir soflik, to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya ishlarini diyonat, savob bilan, nafsi buzuqlik qilmay, omonatga xiyonat etmay bajarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga yetkazsinlar. Qaysi vazir buzuqlik qilib, yomonlik yo'li bilan mamlakat ishlarini yurgizar ekan, ko'p o'tmay unday saltanatdan xayr-u barakat ko'tariladi»³⁷.

Sohibqiron davrida yerga egalik qilishning beshta asosiy ko'rinishi bo'lgan:

1. Suyurg'ol yerlar. Bu yerlarning egalari har qanday soliqlardan ozod edilar. Ular yer egasi sifatida dehqonlarni ishlatib, yer solig'i — xiroj olganlar.

2. Harxon yerlar. Xususiy mulk bo'lgan bu yerlar odamlarga biron-bir alohida xizmatlari uchun berilgan.

3. Ushr yerlar. Sayyid va xo'jalarga mansub bu yerlarning egalari olgan daromadlarining o'ndan bir qismini davlatga to'laganlar.

4. Vaqf yerlar — masfid va madrasalar, xonaqoh va mozorlarga qarashli yerlardir.

5. Askarlarga va ularning boshliqlariga ajratib beriladigan yerlar. Amir devonida yer ishlari, soliqlar, boj yig'ish, mirshablik yumushlari bilan shug'ullanuvchi vazir bo'lgan.

Oliyhimmat Sohibqiron o'z xalqiga muruvvatli bo'lib, bemavrid, bo'lar-bo'lmasga mol-xiroj kabi soliqlar solishga qarshi bo'lgan va xalqni bir necha marta yillab soliqlar to'lashdan ozod qilib yuborgan. Amir Temur davrida asosiy soliq daromad solig'i — xiroj bo'lib, u olinadigan daromadning uchdan bir qismga teng bo'lgan»³⁸.

³⁶ Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi (V asrdan XIV asr boshlarigacha). T. 1994. 135-138-b.

³⁷ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. T. 2010. 381-b.

³⁸ Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. T. 86-90-b.

«Temur tuzuklar»da yozilishicha, kimki biron sahroni obod qilsa, yoki qoriz (yer osti suvlarini tortib chiqaradigan inshoot) qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron tashlandiq yerni obod qilsa, undan birinchi yili hech narsa olinmagan, ikkinchi yili o'z roziligi bilan nimani bersa uni olingan va faqat uchinchi yili qonun doirasida xiroj solig'i undirilgan. Sohibqiron mamlakat obodonchiligiga juda katta e'tibor beradi. Movarounnahrning dehqonchilik vohalarida, xususan Zarafshon vodiysida o'nlab sug'orish tarmoqlari chiqariladi, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaytiriladi, yangi obod shahar va qishloqlar barpo etiladi. «Tuzuklar»da Amir Temur: «Har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqohlar qurishni, yo'lovchi musofirlar uchun yo'l ustiga rabotlar bino qilishni, daryolar ustiga ko'priklar qurishni buyurdim», deydi³⁹.

Eski va qadimiy shaharlar, ayniqsa, Temuming ona shahri Kesh, davlatining poytaxti Samarqand gullab- yashnaydi. Shu bilan birga bu davrda Movarounnahr shaharlarida, ayniqsa, uning poytaxtida hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Amir Temur Osiyo va Yevropa mamlakatlari hukmdorlariga murojaat qilib, xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. O'rta Osiyo orqali o'tadigan «Buyuk ipak yo'li»da karvonlarning xavfsizligini ta'minlaydi. Mashriqdan Mag'ribgacha bo'lgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirib, turli rabotlar, karvonsaroylar, savdo rastalari qurdiradi. Temur o'z mamlakatiga kelib-ketuvchi musofirlar, savdogarlarga katta e'tibor beradi va g'amxo'rlik qiladi: «...Har mamlakat va diyor sayohatchilari-yu musofirlarining boshini siladimki, turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar.

Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qayerga borishmasin: Xitoy, Xo'ton, Chin-u Mochin, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rim, Jazoir, Farangiston (Ovro'po) u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfaalaridan keltirishsin...». Bu hol mamlakatda barcha mahsulotlarning mo'l-ko'l bo'lishiga qulay sharoit yaratadi. Buni biz Ispaniyaning Samarqandda Temur saroyidagi elchisi Gonzales de Klavixoning kundalik daftarida yozib qoldirgan quyidagi so'zlaridan yaqqol ko'ramiz: «Bu yerning boyligi faqat yemaklarning mo'l-ko'lligidagina emas, balki o'zida ko'plab ishlab chiqariladigan ipak matolar: atlas, kimxob, har xil ip va jun to'qima mollari, mo'ynali va ipakli po'stinliklar, attorlik mollari, ziravor va dorivorlar, zarhal va lojuvardlar hamda boshqa mollarning serobligidadir»⁴⁰.

Temurning amri bilan Damashqning eng mohir to'quvchilari, Halabning mashhur paxta yigiruvchi korxonalari, Turkiya hamda Gurjistonning zargarlik va yana bir qancha sanoat korxonalari va ishchilari, juda ko'p attorlik buyumlari va bo'yoq- tijorat mollari Samarqandga jo'natilgan. Xitoydan ipak gazlamalar, chinni kosalar, qadahlar, qimmatbaho achiq toshlar yuborilgan. Chet mamlakatlardan Samarqandga keltirilgan mollari miqdorining naqadar ko'p bo'lganligini Klavixoning bu shaharda bo'lgan chog'ida Xitoy poytaxti Xonbaliqning o'zidan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini ta'kidlashidan ham bilsa bo'ladi. Rusdan mo'yna, suvsar, noyob po'stinlar kelib turgan⁴¹. Ushbu turli iqlimlarning mollari o'z navbatida toy-toy bog'lanib, «Buyuk ipak yo'li» orqali Osiyo va Yevropa mamlakatlariga jo'natilgan. Bozorlarda tartib- intizom bo'lgan, narx-navolar ustidan qattiq nazorat

³⁹ Temur tuzuklari. T. 1991. 56-b.

⁴⁰ Temur tuzuklari. T. 1991. 67-b.

⁴¹ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. T. 2010. 381-382-b.

o'rnatilgan, raislar, nazoratchilar xaridor haqqiga xiyonat qilgan sotuvchilarni, chayqovchi imonsizlarni jazolaganlar. Samarqand shahrida oldi-sotdi ishlari uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Temur shaharning Oxanin darvozasidan Chorraha darvozasigacha Registon maydoni orqali o'tadigan ko'cha ochishni buyuradi.

Ushbu ko'chadagi savdo uchun qulay do'kon va rastalar haqida Ispaniya elchisi Klavixo bunday deb yozgan edi: «Samarqand shahriga har yili ko'plab turli-tuman mollar olib kelinadi... Unda ana shu mollarni tartib bilan sotish uchun katta bir joy bo'lmaganligi sababli podshoh shahar bo'ylab ikki tarafidan mol sotiladigan do'konlar hamda hujralar o'mashgan ko'cha o'tkazishni buyuradi. Kattakon ko'cha ochib, ikki tomoniga hujralar qurdilar, har bir hujra oldida oq tosh qoplangan baland supachalari bor edi. Barcha do'konlar juft-juft qilib bir-biriga tutashtirildi. Ko'chaning tepasi esa boshdan-oyoq tim qilib ravoqsimon shaklida yopildi. Yorug'lik tushishi uchun unga qator darchalar o'matildi. Do'konlar qurilib bitirilishi bilanoq ularga savdogarlar o'rnashar va turli-tuman mollarni sotishga kirishardilar, ko'chaning har yer-har yerida hovuzlar kovlangan bo'lib, ular suvga to'ldirib qo'yilgandi. Bu yerda ishlayotganlar maoshni shahar hisobidan olar edi. Ana shu ishga bog'liq bo'lgan kishi qancha odam talab qilinsa, o'shancha kishini ishlatishi mumkin edi. Kunduz kuni ishlagan kishilar kech kirishi bilan uy-uylariga ketishar va ularning o'rniga kechasi ishlash uchun boshqalari kelishar edi, ayrimlari uylarni buzar, boshqalari esa yer tekislar va uchinchilari qurilish bilan band edi. Ular kecha-yu kunduz shunchalik shovqin-suron qilishar ediki, bu yerda bamisoli jinlar uya qurgandek edi. Bunday katta qurilishning yigirma kundan ozroq muddatda amalga oshirilgani, shubhasiz, kishini hayratga soladi».

Mamlakat obodonchiligini yuksaltirish, aholining iqtisodiy turmush tarzini yaxshilash va mo'l-ko'lchilikni ta'minlashga muttasil urushlardan boshi chiqmagan Sohibqiron qanday qilib erishdi, degan qonuniy savol tugilishi tabiiydir, albatta. Bunga ular Amir pirlari Zayniddin Abubakr Toyobodiy uqtirgan saltanat ishlaridagi to'rt narsaga: 1. Kengash; 2. Mashvarat-u maslahat; 3. Mustahkam qaror, tadbirkorlik va hushyorlik; 4. Ehtiyotkorlikka amal qilganligi tufayli erishgan⁴². Buni biz Amir Temuming «Barcha ishlarimning to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini esa qilich bilan bajo keltirdim», deb aytgan ibratomuz so'zlaridan ham bilsak bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, Rus olimi D.Logofet Temur davridagi tuzumga quyidagicha baho beradi: «Yevropada Konstitutsiya haqida tushunchaga ham ega bo'lishmagan bir davrda ana shu Temur davlatida Konstitutsion qonunlar majmuasi — Tuzuk mavjud bo'lgan va amal qilgan»⁴³. Davlatni boshqarish va idora qilish, barcha sohada adolat, insof, diyonat va iymon amriga quloq solib, maslahat, mashvarat va kengash asosida ish yuritishda ulug' bobokalonimizdan o'rgansak va ibrat olsak nur ustiga a'lo nur bo'lur edi.

⁴² Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. T. 2010. 383-b.

⁴³ Somon yo'li. Adabiy-tarixiy majmua. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi. T.1992. 72-b.

1. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi (V asrdan XIV asr boshlarigacha). Toshkent. 1994.
2. Mo'minov I. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. Toshkent. 1968.
3. Somon yo'li. Adabiy-tarixiy majmua. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi. Toshkent. 1992. 72-ber.
4. Temur tuzuklari. Toshkent. 1991.
5. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 1-kitob. Toshkent. 2010.